

- Warszawa, 1982; Grala H. W sprawie dziejów biskupstwa przemyskiego obrządku wschodniego // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1985. – Т. LXXVI. – Zesz. 1. – S. 139–150; Балик Б. До питання про початки християнства та єпископства в Перемишлі в IX–X ст. – С. 51–97; Його ж. До історії найдавніших церков у Перемишлі (X–XII ст.) // Богословія. – Рим, 1983. – Т. 47. – С. 73–88; Кметь В. Юрисдикційний статус та організаційна структура Галицької (Львівської) єпархії (XII – середина XVI століття) // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. – Львів, 2001. – Ч. 3. – С. 131–155 та ін. Дашкевич Я. Початки християнства на західноукраїнських землях. Реінтерпретація проблеми // Історія релігій в Україні: Праці XII-ї Міжнародн. наук. конф. – Львів, 2002. – Кн. 1. – С. 137–140; Сkochиляс І. Джерела християнства у Прикарпатті до початку XI століття та генеза Галицької єпископії // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2008. Вип. 11–12. – С. 39–51.
- 35 Сkochиляс І. Джерела християнства у Прикарпатті... – С. 43.
- 36 В. Регель, ґрунтуючись на твердженні російського історика С. Соловйова про прийняту у Західній Церкві практику визначення меж єпископій, що діяли на кордоні з язичницьким населенням, якомога далі, з прицілом на їх майбутнє територіальне розширення, не виключав того, що юрисдикція Празької єпископії, подана у хроніці Козьми, означала регіон її потенційного місіонерства.

SUMMARY

Viktoriya Lyubashchenko

COSMAS OF PRAGUE EVIDENCE ABOUT THE EASTERN BORDERS OF THE PRAGUE EPISCOPACY: HISTORIOGRAPHICAL ANALYSIS

The hypothesis, presented in pre-revolutionary and contemporary historiography, about the existence in the Galician-Volynian Rus' IX–XI centuries Church Structure, jurisdiction associated with the Catholic Prague Episcopacy.

Key words: the Prague Episcopacy, the Galician-Volynian Rus'.

Валерій Олійников,

*студент Київської православної богословської академії,
Волинського національного університету імені Л. Українки*

ХРИСТІЯНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДО КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО

Розглянуто перші етапи поширення християнства на території України-Русі до її офіційного хрещення у 988 р., роль апостола Андрія Первозваного, княгині Ольги, свв. Кирила та Мефодія у цьому процесі. Детальніше висвітлено прийняття православної віри київськими князями Аскольдом та Диром.

Ключові слова: проповідь апостола Андрія, Аскольдове хрещення, рівноапостольна княгиня Ольга, єпархія св. Мефодія.

Уже понад тисячу років ми, українці, є християнами і православно славимо Всесвяту Трійцю – Отця, і Сина, і Святого Духа, сподіваємося на Господа і з добрими ділами та милосердям ідемо до спасіння. 988 р. – рік народження дітей

Божих в Україні, які «не від крові, не від похоті плотської, не від хотіння чоловічого, а від Бога народилися» (Ін. 1:13)¹.

Однак треба розуміти, що у 988 р. відбулось офіційне прийняття християнства. Це був радше політичний акт, який приніс неабиякі здобутки Київській Русі. Так країна ввійшла до кола цивілізованих держав, позбувшись статусу «варварської». Християнство, з такими його факторами, як універсалізм, освячення централізованої монархічної влади, здатне було «сприяти подоланню міжплемінних чвар серед східних слов'ян-русичів, консолідації давньоруської народності, зміцненню централізованої ранньофеодальної держави з центром у Києві»².

А починалося благовістя Христове на теренах країни значно раніше. Власне, у 988 р. були охрещені тільки кияни. Тому термін «хрещення України-Русі» неточний і до конкретної дати не дуже придатний. Метою написання цієї статті є висвітлення декількох моментів історії розповсюдження слова Божого в Україні до загальноприйнятої дати хрещення – для того, щоб можна було скласти коректив уявлення про постання православної віри у слов'ян тієї доби, яка наклала свої виразні ознаки на весь подальший розвиток Української православної церкви. Такий розгляд питання про перші етапи поширення християнства на території України-Русі є актуальним і в наш час.

Джерельною базою дослідження стали найдавніші літописи, опубліковані у фундаментальній книжковій серії з історії стародавньої та середньовічної Русі, яка має назву «Полное собрание Русских летописей» (далі – ПСРЛ). Першим головним редактором цього видання був Я. І. Бередников. Тексти видані в оригіналі, з різничаннями у різних списках, без перекладу і коментарів (іноді лише з короткими примітками). Почалося видання у 1841–1863 рр. У 1949 р. з'явилися завершальні 25–43 томи. З 1997 р. здійснюється репринтне перевидання, що великою значною мірою вирішує проблему доступності читачеві.

Найвідоміший з літописів – Лаврентіївський, у якому вміщено текст «Временника Нестора»³. Саме з цього списку можна дізнатися і про відвідини Дніпровських круч апостолом Андрієм Первозваним, і про перших християнських князів Аскольда та Дири, і про рівноапостольну княгиню Ольгу. Інші літописи доповнюють популярну «Повість временних літ» (далі – ПВЛ). Розглядаючи зародження християнства на українських землях, потрібно також звернутися до Никоновського, Йоакимовського, Новгородського першого літописів і дослідити «Степенну книгу» тощо.

Основні відомості про життя княгині Ольги, визнані достовірними, наведені в агіографічній роботі ченця Якова «Пам'ять і похвала князеві рускому Володимеру», у творі Костянтина Багрянородного «Про церемонії візантійського двору». Достовірність інших рукописів, які містять додаткову інформацію про Ольгу, точно не визначена.

Неоціненним внеском у справу розповсюдження християнства серед слов'ян стала проповідницька місія Кирила і Мефодія. Головними джерелами для вивчення життєвого і творчого шляху братів солунських є пам'ятки, писані слов'янською мовою. Серед них такі перлини, як «Житіє Костянтина» (далі – ЖК) і «Житіє Мефодія» (далі – ЖМ).

Крім уже названих текстів, перші кроки християнізації Київської Русі згадуються у творах польських істориків – дипломата, католицького єрарха XV ст., автора «Історії Польщі» у 12 томах Яна Длугоша; поета, дипломата XVI ст., священика Матея Стрийковського; історика культури, права і літератури, професора Варшавського університету в XIX ст., дослідника звичаєвого права у слов'янських народів Вацлава-Олександра Мацейовського. Походження і хрещення Русі вивчали основоположники історичного дослідження давньоруського літописання російські вчені XIX–XX ст. академіки О. О. Шахматов, С. Ф. Платонов. Слідами християнства на території України-Русі до офіційного хрещення присвяті свої праці громадський і політичний діяч, один з лідерів українського національного руху, історик і перший президент України М. С. Грушевський; російський і американський історик українського походження Г. В. Вернадський; український учений, політичний і церковний діяч, митрополит Іларіон (Огієнко). Цю тему піднімають і сучасні українські науковці: Петро Толочко, Сергій Головащенко, Борис Самбор, Сергій Шумило, Михайло Лукінюк та ін. Видатний краєзнавець і археолог О. М. Цинкаловський, зокрема, довів, що стародавня Волинь була охрещена раніше від Києва. Над цим питанням працює нині волинський історик-архівіст В. Є. Рожко. І це далеко не повний перелік науковців, які зробили предметом свого дослідження становлення християнства в Україні.

Отже, як язичники перетворилися на християн? Це був складний і тривалий процес, що зазнав впливу різноманітних чинників – ідеологічних, політичних, духовно-культурних.

Початок християнізації східнослов'янських племен звичайно пов'язують із проповіддю в Північному Причорномор'ї апостола Андрія Первозваного. Згідно з легендою, апостол піднявся вгору по Дніпру, в землі, де невдовзі постала Київська Русь. У літописі ПВЛ це описано так: «...приде вь устье Днѣпрское; оттолѣ поиде по Днѣпру горѣ, и по приключюа приде и ста подь горами на березѣ. Заутра вѣставѣ и рече къ суцимъ съ нимъ ученикамъ: «видите ли горы сія? Яко на сихъ горахъ възсієть благодать Божья. Имаѣть градъ великъ быти. И церкви многи Богъ въздвигнути имаѣть». Въшедъ на горы сія, постави крестъ, и помолився Богу»⁴. Таким чином, вважається, що першим приніс слово Боже в Україну апостол Андрій, тим самим ставши покровителем української землі.

У IV ст. спостерігається похвалення місіонерської діяльності греків у Подніпров'ї, що підтверджується археологічними знахідками енкалпівнів (хрести, які носили на грудях), іконок, місцевої кераміки з хрестоподібними елементами орнаменту, кам'яних хрестів візантійського походження, а також еволюцією поховального обряду. Зокрема, такі знахідки протягом XIX ст. було виявлено у с. Зимно біля Володимира на Волині, під час археологічних досліджень червеньських городищ на річках Буг, Луг, Стир⁵.

Проникненню християнства на Русь сприяли й торговельні зв'язки з країнами Заходу і Сходу, особливо з Візантією. «Нарід торговельний, рухливий, Русь від непамятних часів мусіла стикатись і знайомитись з християнством. Ті торговельні ватаги, що цілими місяцями пересиджували в Царгороді “коло св. Мами”,

в кримських грецьких містах, в Тмуторокани, – ті Русини, що служили вже в початках Х в. в Візантії або ходили туди помічними полками, нарешті – навіть ті руські полки, що грабували візантійські землі – всі вони аж надто мали нагоди пізнати ближше християнство»⁶. Так у столицю православ'я з мечем прийшли князі київські Аскольд і Дир зі своїми воїнами. І ця звичайна спроба пограбування Константинополя мала особливі наслідки для України: Київська Русь офіційно прийняла християнство. Що ж примусило князів змінити релігію? Зупинимось на цьому докладніше. Напад на Константинополь виявився несподіваним і раптовим. Імператор Михаїл III з військом був тоді в Азії. Беззахисну візантійську столицю могло врятувати тільки диво. І диво сталося – після молебня і хресного ходу навколо мурів міста, коли патріарх Фотій занурив у море одну з головних святинь Константинополя – ризу Божої Матері, що зберігалася у Влахернській церкві. Зглянувшись на благання люду, Цариця Небесна явила допомогу і відвернула неминучу загибель. Шторм, що несподівано почався, розкидав кораблі русів, знищивши велику частину їхнього флоту⁷.

Вражені князі Аскольд і Дир просили охрестити їх з військом. Це й було те перше, «Аскольдове», хрещення Русі, яке датується, за офіційно прийнятими даними, 860 роком. 867 р. у своїй окружній грамоті, розісланій східним єпископам, патріарх Фотій писав: «...многочратно знаменитий, так званий народ Рос, який залишає всіх позаду в лютості та кровопролитті; ті, хто поневолив тих, що жили навколо них, і тому надмірно загордився, підняли руки на саму Ромейську державу! Але нині, проте, і вони змінили язичницьку і безбожну віру, в якій перебували раніше, на чисту і непідроблену релігію християн. І при цьому так запалало їх пристрасне прагнення і завзяття до віри, що прийняли вони у себе єпископа і пастиря і з великою старанністю і старанням зустрічають християнські обряди»⁸. Як бачимо, Київська Русь не тільки офіційно прийняла християнство з Константинополя, але також прийняла його церковну єрархію.

Подальша доля Аскольда і Дири вкрита завісою таємничості. Джерела втрачають з поля зору їх самих та очолюване ними князівство на два десятиліття. Літописи знову згадують про князів лише у зв'язку з появою поблизу Києва непроханого суперника – Олега, прозваного Віщим. У 882 р. новгородський князь, приставши човном до дніпровського берега, вбив Аскольда та Диру і сів на князівський престол. За літописним переказом, зробив він це не у відкритому двобої, а підступним способом⁹.

На місці поховання Аскольда постала одна з перших православних церков, присвячена св. Миколаю – її, ймовірно, побудувала княгиня Ольга. У той час там розташувався двір угорського ватажка Олмоша (тому колись це місце називалось Угорським урочищем) – «...кдѣ нынѣ Ольминъ дворъ». А на могилі Дири було зведено церкву св. Ірини¹⁰.

У цій добре відомій історії насправді ще багато неясного.

Згідно з ПВЛ, Аскольд і Дир були дружинниками (боярами) новгородського князя Рюрика, котрий і відпустив їх у похід на Константинополь. Вони влаштувалися у Києві, захопивши владу над полянами, які у цей час не мали свого князя і платили данину хазарам (у 864 р.)¹¹.

Натомість, якщо вірити Новгородському першому літопису, варяги Аскольд і Дир не були пов'язані з Рюриком і прийшли в Київ до запрошення Рюрика на князівство у Новгороді, але після походу русів на Константинополь. У Києві вони назвалися князями і почали воювати з древлянами й угличами: «...братии тои, приидоста два Варяга и нарекостася князема: одному бѣ имя Аскольдъ, а другому Диръ; и бѣста княжаща в Киевѣ, и владѣюща Полями; и бѣша ратнии съ Древляны и съ Улицы»¹².

У Никоновському літописі знаходимо не зафіксовані іншими джерелами сюжети – про втечу частини новгородської знаті від Рюрика до Аскольда (у цьому літописі – Осколд) в час боротьби за владу в Новгороді, про загибель сина Аскольда у війні з болгарами 864 р., про походи Аскольда на половців у тому ж році, на кривичів і печенігів у 867 р.¹³

Никоновський літопис розповідає не про один, як ПВЛ, а про три походи Аскольда на Візантію. Це підтверджують і візантійські джерела, з яких знаємо точну дату першого нападу: 18 червня 860 р.¹⁴ Цей похід закінчився вдало. Загарбати столицю імперії руси не планували – бракувало сил для контролю над величезним містом, тож вирішили торгуватися. Рятувати Константинополь дипломатичними методами приїхав імператор Михаїл III. Відомо, що руси взяли контрибуцію, домовилися про умови мирної торгівлі й вирушили додому. Цілком імовірно, саме тоді візантійці й спробували переконати київського князя у перевагах нової віри, маючи на меті перетворити його на союзника, щоб більше не наражатися на небезпеку.

Другий похід (у 866 р.) завершився невдачею. З нього на руські землі повернулася лише незначна частина воїнів, і в Києві був «плач велій»¹⁵. Літопис інформує, що імператор Василій I (не Михаїл III) уклав «мирное устроение»¹⁶ з Аскольдом. Можливо, хрещення було неодмінною умовою угоди. Найвірогідніше, договір підписали у Константинополі, куди 867 р. прибуло київське посольство.

У Никоновському літописі подано ще одне пояснення причин охрещення князів. Вони обіцяли стати християнами, якщо кинуте у вогнище Євангеліє не згорить. Оскільки вогонь не торкнувся священної книги, то Аскольд та Дир вирішили охреститися¹⁷. Свідчення про це диво, яке спонукало язичників до святого хрещення, наведені й у ЖК, і у ЖМ.

Попри одноставне визнання факту прийняття християнства Київською Руссю у IX ст., серед істориків немає єдиної думки щодо того, в якому саме році князь Аскольд прийняв хрещення. Судячи з тексту «Окружного послання», це сталося незабаром після набігу 860 р., але до 866 р. Також необхідно враховувати, що звернення до Христа язичницького князя Аскольда і київської дружини відбувалося, швидше за все, не одномоментно, а поступово, у процесі внутрішнього осяяння і переосмислення.

Щодо Нестора й інших літописців XI–XII ст., то вони описували події IX–X ст., користуючись в основному усними джерелами, в яких дати відсутні. Звідси й виявлені в літописах неточності: і рік першого відомого нам з вітчизняних джерел походу України-Русі на Царгород, і час правління у Києві Аскольда, і деякі інші події не завжди збігаються.

Так у ПВЛ і похідних від неї джерелах Аскольд та Дир завжди діють разом. Тимчасом як інші літописи називають володарем Русі або Аскольда, або Дира. Більшість істориків сумнівається у тому, чи були вони дійсно братами, чи тільки сучасниками, а також навіть у самому факті життя Дири. Наприклад, М. С. Грушевський стверджував, що Дир князував після Аскольда, а може, й після Олега, зазначаючи, що «по поході 860 р. ... охрестився, мабуть, і сам князь Аскольд» (згадки про Диру тут немає. – В. О.)¹⁸.

Отже, як би там не було, а першою відомою спробою офіційної християнізації України вважається «Аскольдове хрещення». Це був поворотний момент в історії країни, своєрідний перелом на шляху до прогресу. Саме «від 860-х рр. можемо датувати існування в Києві якоїсь більшої громади християнської Руси. Що не лишила ся без значіння в пізнішому розвитку християнства»¹⁹, – писав М. С. Грушевський.

Наші знання про початки київського християнства доповнюють договори України-Русі з Візантією 911, 944, 970 рр. князів Олега, Ігоря та Святослава, зміст яких відображено у ПВЛ. Частина послів Ігоря, як видно з тексту, були християнами – вони клялися дотримуватись умов договору не перед Перуном, а у церкві св. Іллі на Подолі у Києві²⁰.

Важливе значення для поширення християнства мало хрещення київської княгині Ольги. Патріарх Феофілакт, який здійснював таїнство, підкреслив велич цієї події: «...патрархъ... рече ей: “благословена ты въ жєнахъ Рускихъ, яко возлюби свѣтъ, а тьму остави; благословити тя хотятъ сынове Русїи въ послѣдній родъ внукъ твоихъ”»²¹. Син Ольги князь Святослав не прийняв хрещення, але не перешкодив розвитку християнства: «...не брєжашє того ни во уши прїимати; но аще кто хотяше креститися, не браняху, но ругахуся тому... Ольга часто глаголашеть: «азъ, сыну мой, Бога познахъ и радуюся; аще ты познаеши, и радоватися почнешь”. Онъ же не внимашє того, глаголя: «како азъ хочю инъ законъ прїяти единъ? а дружина сему смѣятися начнут”»²². Не демонструючи симпатій до православ'я, Святослав створював сприятливі умови для його зміцнення (навіть підтримував будівництво храмів).

Слід наголосити, що християнство у Київській Русі утверджувалося не з якогось єдиного центру. Як читаємо у митрополита Іларіона (Огієнка), західноукраїнські землі належали до єпархії Мефодія²³. Так, у м. Ладомир на Волині (тогочасна назва Володимира) місцевий престол посідали єрархи з його єпископату. Першими владиками ладомирськими були: Йоан, Антоній, Онуфрій, Гордій, Ілля. Єпископ Степан, представник церковної єрархії доби князя Володимира Великого, був уже шостим за чергою володимирським владикою²⁴. А в урочищі Федорівка під залишками тогочасної церкви професор Київського університету Адріан Прахов натрапив на фундамент круглої святині, що належала до найдавнішого типу храмів Волині у часи св. Мефодія та його учнів²⁵.

Таким чином, давня Україна-Русь як цілісна державна спільнота була охрещена князем Володимиром у 988 р. Проте перші «камені» нової віри були закладені задовго до Володимира, а саме «будівництво» тривало ще багато століть після смерті цієї видатної особи. Фундаментом стало прийняття

православної віри Аскольдом і Диром. Без цього історичного акту не було б хрещення Ольги, а відтак і хрещення Володимира. Зважився великий князь на зміну віри у державі не тільки з певних політичних розрахунків, а й тому що бачив навколо себе християн, явних і таємних, християнська релігія дедалі більше опановувала людські душі і встигла ослабити язичництво. Тож прийняття Київською Руссю православної віри стало насущною потребою часу.

- 1 Біблія або книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту: Із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена / Пер. І. Огієнко. – Б. м.: Українське Біблійне Товариство, 2002. – С. 1188.
- 2 Головащенко С. І. Історія християнства: Курс лекцій: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1999. – С. 214.
- 3 Лаврентієвская и Троицкая лѣтописи // Полное собрание Русских лѣтописей: В 43 т. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1846. – Т. 1. – С. 15.
- 4 Там же. – С. 28.
- 5 Рожко В. Є. Українське православне церковне мистецтво Волині (IX–XX ст.): Історично-краєзнавчий нарис. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – С. 18.
- 6 Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Ред. П. С. Сохань. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 510. – (Пам'ятки історичної думки України).
- 7 Лаврентієвская и Троицкая лѣтописи... – С. 33.
- 8 Окружное послание св. Фотия, Патриарха Константинопольского (867 г.) // Церковно-Научный Центр «Православна Енциклопедия» [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sedmitza.ru/text/443922.html>.
- 9 Лаврентієвская и Троицкая лѣтописи... – С. 34.
- 10 Там же. – С. 34.
- 11 Там же. – С. 33.
- 12 Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – Москва; Ленинград: Изд-во Академии Наук СССР, 1950. – С. 107.
- 13 Лѣтописный сборникъ, именуемый Патріаршею или Никоновскою лѣтописью // ПСРЛ: В 43 т. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1862. – Т. 9. – С. 34.
- 14 Рассейкин Ф. М. Первое правление Фотия, патриарха Константинопольского. – Сергиев-Посад, 1915. – С. 279, 280.
- 15 Лѣтописный сборникъ, именуемый Патріаршею или Никоновскою лѣтописью... – С. 34.
- 16 Там же. – С. 38.
- 17 Там же. – С. 40.
- 18 Грушевський М. С. Історія України-Руси... – Т. 1. – С. 511.
- 19 Там само. – С. 511.
- 20 Лаврентієвская и Троицкая лѣтописи... – С. 46.
- 21 Там же. – С. 50.
- 22 Лаврентієвская и Троицкая лѣтописи... – С. 51.
- 23 Огієнко І. Костянтин і Мефодій: Їх життя та діяльність. – Вінніпег; Канада, 1970.
- 24 Рожко В. Є. Українське православне церковне мистецтво Волині... – С. 16.
- 25 Цинкаловський О. Старовинні пам'ятки Волині. – Торонто, 1975. – С. 19.

SUMMARY**Valeriy Oliynykov**THE CHRISTIANIZATION OF THE UKRAINIAN LANDS
BEFORE PRINCE VLADIMIR THE LARGE

Questions are considered about the first stages of distribution of christianity on the territory of Ukraine-Rus to its official christening in 988, about the role of apostle Andrey Pervozvaniy, duchess Olga, saints Cyril and Methodius in this process. Christening of the Kievan princes of Askol'd and Dir is reflected more detailed.

Дмитро Гордієнко,*аспірант Інституту української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України***ПОШИРЕННЯ ХРИСТІАНСТВА
НА РУСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ІХ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ Х СТ.**

Проаналізовано процес проникнення християнства на землях Придніпровської Русі. Особлива увага приділена спростуванню тези про так зване “Аскольдове хрещення” Русі як загальнодержавне. Окремо розглядається візантійська централізована місія та “приватна ініціатива”. Зроблено висновок, що Візантія в зазначений час не проводила централізованої місії на Русі, а сам християнський елемент руського суспільства був досить розрізнений і незначний.

Ключові слова: християнство, Константинополь, Русь, роси, Аскольд.

Традиційно християнізація Русі тлумачиться як єдиний неперервний процес, що розпочався в ІХ ст. й остаточно завершився офіційним хрещенням Київської держави за Володимира 988 р. (у церковній традиції його ведуть від проповіді апостола Андрія Первозваного). Протягом цього періоду відбулись і офіційне Аскольдове й Ольжине хрещення, і язичницька реакція Олега та Святослава. Відтак пропонується схема, за якою утвердження нової релігії проходило в умовах гострої боротьби поганства з християнством. Однак така схема виглядає дещо штучною й умовною. Радше можна говорити про поширення християнства в ІХ–Х ст. на теренах розселення східного слов'янства – майбутньої Русі. Цей процес був складним і багатограним.

Християнізації Русі присвячено досить значну кількість досліджень¹, проте розгляд цього питання з погляду візантійської місії був здійснений тільки у працях С. Іванова². Поняттям “місія” тут окреслюється діяльність Візантійської церкви з навернення у свою релігію іновірців³, діяльність як централізовану, тобто організовану Константинополем, так і персоналізовану, яку провадили окремі особи, наvertsаючи поган у християнство та поширюючи християнське вчення⁴. Проте С. Іванов не ставив своєю метою спеціальний аналіз процесу розповсюдження християнства на Русі – руські епізоди розглядалися ним лише